

DOI: <https://doi.org/10.4467/25439561KSR.25.007.22293>

MAREK MELNYK <https://orcid.org/0000-0002-7583-5956>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

WSPÓLNE DZIEDZICTWO WSCHODU I ZACHODU

THE SHARED HERITAGE OF EAST AND WEST

Streszczenie

Celem artykułu jest zarysowanie najważniejszych elementów wspólnego dziedzictwa kulturowego, które łączy mieszkańców Wschodu i Zachodu Europy. Jest to związane z tradycją łacińsko-bizantyńskiego pogranicza kulturowego I Rzeczypospolitej. Ten fragment Europy środkowo-wschodniej był miejscem nie tylko koegzystencji narodów i wyznań związanych kulturowo z prawosławiem i katolicyzmem, ale był obszarem dialogu i przenikania, syntezy i osmozy tych kultur.

Abstract

The aim of the article is to outline the most important elements of the shared cultural heritage that unite the inhabitants of Eastern and Western Europe. This is linked to the tradition of the Latin-Byzantine cultural frontier of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This part of Central and Eastern Europe was not only a place of coexistence for nations and religious denominations culturally associated with Orthodoxy and Catholicism, but also a space for dialogue and interaction, synthesis, and osmosis of these cultures.

Słowa kluczowe: pogranicze kulturowe, prawosławie, katolicyzm, protestantyzm, pamięć historyczna, dialog konfesyjny, sztuka religijna

Keywords: cultural frontier, Orthodoxy, Catholicism, Protestantism, historical memory, confessional dialogue, religious art

Wstęp

Czego właściwie jesteśmy spadkobiercami gdy mówimy w Polsce o kulturowym dziedzictwie Wschodu i Zachodu? Czy jest to ten niewielki skrawek Polski wzdłuż jej wschodniej granicy, który rozciąga się od Bieszczad aż po Sejny i jest ubogą resztówką po dawnej Rzeczypospolitej? Czy można je rozpatrywać w granicach państw, które powstały na obszarach dawnego wielkiego Księstwa Litewskiego, I Rzeczypospolitej? Czy mieszkańcy tych państw mogą podzielić wszystko co stworzono w przeszłości na tym terytorium i zamknąć to w swych nowych narodowych granicach? Przemyśl, Chełm, Zamość, Lublin, Supraśl z jednej strony a Wilno, Brześć, Nowogródek, Lwów – po drugiej stronie – to fragmenty wskazujące na istnienie w przeszłości o wiele większej, różnorodnej, autonomicznej kulturowej całości, do której jedynie częściowo pasują narodowe miary i oceny. Ten obszar Europy środkowo-wschodniej był miejscem nie tylko koegzystencji, narodów i wyznań związanych kulturowo z prawosławiem i katolicyzmem, ale był zawsze obszarem dialogu i przenikania, syntezy i osmozy tych kultur¹. W efekcie tej konfrontacji tutaj przebiegała „przezroczysta” granica między chrześcijańskim Wschodem i Zachodem². Właśnie to jest dzisiaj wspólnym dziedzictwem Wschodu i Zachodu. Z tego względu przynależy ono do kultur narodów, które w nim uczestniczyły przez wieki wspólnego zamieszkiwania na terytorium, gdzie spotkało się to, co w kulturze Europy jest „greckie” i „łacińskie”³.

Między Konstantynopolem, Rzymem i Moskwą

Gdy przychodzi nam zastanawiać się nad tym, czym jest wspólne dziedzictwo Wschodu i Zachodu to należy zauważyć również, że jest ono ściśle związane z istnieniem pogranicza łańcisno-bizantyńskiego. Pogranicze łańcisno-bizantyńskie i polsko-ruskie posiadało swój wyraźny aspekt religijny ponieważ wspomniana

¹ W. Hryniewicz, *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej*, Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995; A. Jobert, *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648*, tłum. E. Sękowa, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994; A. Kaim, *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002; M. Melnyk, *Preekumenizm i konfesjonalizm prawosławnych dążeń zjednoczeniowych w I Rzeczypospolitej (1590–1596)*, Kraków, Collegium Colubinum, 2018.

² A. Podraza, *Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej” 1996, red. J. Machink, I. Stawowy-Kawka, t. 4, ss. 95–104.

³ J. Nikitorowicz, *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok, Trans Humana, 1995, ss. 11–14.

wcześniej granica cywilizacyjna była jednocześnie granicą między chrześcijaństwem bizantyńskim i łacińskim, a więc między katolicyzmem a prawosławiem.

Specyfiką kultury ziem ruskich państwa polsko-litewskiego było ukształtowanie jej tożsamości kulturowej w okresie od XVI do XVIII wieku w wyniku oddziaływania trzech centrów religijno-kulturowych: Konstantynopola, Rzymu i Moskwy⁴. Ziemie ruskie w efekcie tych procesów stały się obszarem „pomiędzy” łacińskim zachodem i bizantyńskim wschodem lub inaczej rzecz ujmując, łacińsko-bizantyńsko pograniczem cywilizacyjnym. Ujmowanie ziem ruskich w okresie od XVI do XVIII wieku jako obszaru znajdującego się w ustawicznym napięciu „pomiędzy” trzema tytułowymi centrami religijno-kulturowo-politycznymi wynika z procesów zainicjowanych na tych ziemiach w średniowieczu w IX i X wieku. Bez ich znajomości takie spojrzenie na ruskie chrześcijaństwo w okresie od XVI do XVIII wieku może wydawać się spojrzeniem ideologicznym. Konfrontacja łacińskiego i bizantyńskiego chrześcijaństwa na ziemiach ruskich w XVI, XVII i XVIII wieku I Rzeczypospolitej była kontynuacją konfrontacji, która została tutaj zainicjowana u zarania chrystianizacji tych ziem. Wpływy trzech wymienionych centrów były najbardziej widoczne w momencie, gdy Kościół prawosławny metropolii kijowskiej usiłował w XVII wieku zachować swą strukturę na Białorusi i Ukrainie podzielonej między Moskwę, Rzeczpospolitą i Portą Otomańską co skończyło się podporządkowaniem metropolii kijowskiej patriarchatowi moskiewskiemu w 1686 roku i stopniowym jej upodabnianiem do wzorców prawosławia rosyjskiego – z jednej strony – i podporządkowaniem Kościoła prawosławnego w granicach Rzeczypospolitej Rzymowi na zasadach unii brzeskiej na przełomie XVII i XVIII wieku – z drugiej. Wydaje się, że jednym z najbardziej charakterystycznych zjawisk tego procesu było istnienie na ziemiach ruskich w okresie od XVI do XVIII wieku – równolegle trzech orientacji, których zwolennicy (czasem jednocześnie) dążyli do różnych form integracji z katolicyzmem, utrzymania i pogłębienia związków prawosławia z macierzystym patriarchatem w Konstantynopolu oraz szukali pomocy i integracji z Moskwą⁵. W procesie konfrontacji Konstantynopola, Rzymu i Moskwy na ziemiach ruskich ważne były idee aksjologiczne tworzące określony świat wartości, ale także konkretne wzory osobowe⁶.

⁴ M. Ingot, *La missione del Possevino nella Russia di Ivan il Terribile*, [w:] *Un gesuita mantovano dalla vocazione europea: Antonio Possevino (1533–1611) nel quarto centenario della morte*, Atti della Giornata di studio, Accademia Nazionale Virgiliana, 26 febbraio 2011, „Atti e Memorie”. Nuova serie, vol. LXXIX–LXXX), red. A. Castaldini, Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2014, ss. 211–222.

⁵ В. Ульяновський, *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*, Київ, Простір, 2012.

⁶ М.В. Дмитриев, *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Москва, Издательство Московского университета, 2003, ss. 7–29.

Dialog konfesyjny

Wydaje się, że tym co w sposób szczególny przynależy do wspólnego dziedzictwa Wschodu i Zachodu i obecnie zyskuje na wartości jest tradycja dialogu konfesyjnego. Można zaryzykować twierdzenie, że na pograniczu łańcisko-bizantyńskim nigdy nie utracono świadomości, że konfesyjne tradycje nie zanegowały nadziei zbawienia. A tym samym nie zatracono metafizycznego poczucia, kim jest człowiek⁷. Szczególnym tego przejawem był dialog prawosławno-ewangelicki. Otwartość wobec ewangelików była jedną z cech charakterystycznych Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich I Rzeczypospolitej. O tym, że w Kościele prawosławnym istniało elitarne środowisko otwarte na dialog i próby porozumienia z protestantami świadczy szereg przykładów. Wśród nich należy wymienić wykorzystywanie pisarzy ewangelickich w tworzeniu prawosławnej literatury polemicznej w okresie końca XVI wieku. Elity prawosławne próbowały przeciwstawić się ekspansji katolickiego chrześcijaństwa na ziemiach ruskich poprzez wykorzystanie protestanckiej literatury antykatolickiej. Powodem był brak własnych kadr pisarskich oraz typowe dla ówczesnej teologii polemicznej protestantów i prawosławnych podważanie eklezjologii katolickiej akcentującej nadrzędność władzy papieskiej i rozumienie Kościoła jako monarchii teokratycznej. Zgodnie też potępiano zasady doktrynalne unii brzeskiej. O tym, że dialog prawosławnych z protestantami nie był zjawiskiem odosobnionym bo wywołanym koniecznością obrony przed katolicyzmem, świadczą liczne przykłady współpracy na arenie politycznej, gdzie przedstawiciele obu wyznań udzielali sobie znaczącego wsparcia. Ewangelicy byli naturalnymi sojusznikami prawosławnych w ich walce z obozem katolickim o wolność wyznaniową i o przysługujące im prawa. Była to aksjologiczna podstawa tego sojuszu⁸. Widać to dobrze w działalności Konstantyna Ostrogińskiego⁹. Można wręcz powiedzieć o uformowaniu się pod koniec XVI wieku wspólnego frontu prawosławno-protestanckiego, stworzonego przez Ostrogińskiego i Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna” – wojewodę wileńskiego, skierowanego przeciwko Kościołowi katolickiemu i stawiającemu sobie za cel zwalczanie unii¹⁰. Współpraca ta była wyraźnie

⁷ M. Melnyk, *Chrzest-sakrament jedności chrześcijańskiej na pograniczu polsko-ukraińskim XVI–XVII wieku*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunku Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2012, ss. 709–728,

⁸ B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. 6, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 1985, ss. 158–159.

⁹ T. Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, ss. 55–172.

¹⁰ K. Lewicki, *Książę Konstanty Ostrogiński a unia brzeska 1596*, Lwów, Archiwum Naukowe we Lwowie, 1933, ss. 37–40, 133–143.

widoczna na zjeździe protestantów w Toruniu w 1595 roku, gdzie doszło do spektakularnej manifestacji idei porozumienia. Odczytano list Ostrogskiego, utrzymany w duchu polemicznej antykatolickiej retoryki ewangelickiej, wzywający protestantów do wspólnej walki z ekspansją katolicką. Ostrogski, zmuszony koniecznością znalezienia sojusznika w walce z unią, nakreślił w liście teologiczną wizję tego, co łączy ewangelików i prawosławnych. Spoiwem tym była wizja „Kościoła Chrystusowego”, wspólnego wyznaniom ewangelickim i prawosławnym zagrożonym unią z Rzymem¹¹. Ostrogski unieważniał tym tradycyjne przeciwstawienie między obydwojma odłamami chrześcijaństwa. Jednocześnie przeciwdziałał katolickiej propagandzie, która starała się wykazywać fundamentalne różnice między prawosławiem jako wyznaniem tradycjonalistycznym, przywiązaniem do przeszłości, czerpiącym z tego legitymację swego istnienia (w tym pamięć o dawnej jedności z Rzymem), a protestantami. Ów sojusz polityczny wzmocnił wspólną opozycję wobec ratyfikacji unii, co znalazło swoje odzwierciedlenie na forum sejmowym już w latach 1596–1597¹².

Jednak najbardziej jaskrawą manifestacją współpracy ewangelicko-prawosławnej była próba uzgodnienia różnic dogmatycznych. Walka zwolenników wschodniego wyznania z unią brzeską i jej skutkami umocniła sojusz prawosławno-ewangelicki do tego stopnia, że próbowano przekształcić porozumienie polityczne w związek o charakterze religijno-doktrynalnym. Zaczątki takiego myślenia były już widoczne w posłaniu Ostrogskiego na synod w Toruniu w 1595 roku. Cztery lata później miało dojść do formalnego uzgodnienia wspólnej obu tradycjom doktryny teologicznej. Nastąpiło to z inicjatywy Ostrogskiego podczas zjazdu w Wilnie 15–20 maja 1599 roku. Książę pragnął, by przybyli tutaj kalwini, luteranie, bracia czescy oraz prawosławni razem doprowadzili do porozumienia religijnego i politycznego. Ostrogski ujawnił wówczas swoją daleko idącą otwartość w stosunku do teologii protestanckiej. W imię współpracy był gotów pominąć dzielące protestantów i prawosławnych sporne kwestie dogmatyczne. Obie strony zgodziły się, że łączy je wspólna tradycja doktrynalna zawarta w *Credo* nicejsko-konstantynopolitańskim. Tym samym głoszono, że należy szukać tego, co łączy, a nie dzieli, oraz że podziały i różnice wyznaniowe nie zniszczyły podstaw, na których można odbudować jedność instytucjonalną. Efektem tego było sformułowanie 18 „artykułów” – niekwestionowanych

¹¹ T. Kempa, *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dysydyntów z dysydentami*, „Zapiski Historyczne” 1997, z. 1, ss. 39–52; W. Sławiński, *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, [w:] *Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, ss. 348–364.

¹² В. Ульяновский, *Князь...*, op. cit., ss. 1030–1036.

prawd wiary stanowiących fundament tożsamości chrześcijańskiej¹³. W tych uzgodnieniach doktrynalnych skrzętnie unikano krytyki doktryny Kościoła katolickiego. Sformułowanie tego dokumentu nie oznaczało, że nie zdawano sobie sprawy z problemów kontrowersyjnych. Odnosiło się to szczególnie do zagadnień dzielących prawosławnych i protestantów¹⁴.

Cerkiewny gotyk

Szczególnie trwałym przykładem wspólnego bizantyńsko-łacińskiego dziedzictwa wydaje się być sztuka religijna. Wielowiekowy kontakt łacińskiej sztuki religijnej ze wspaniałymi dokonaniem bizantyńskiej kultury artystycznej w postaci malarstwa i architektury zaowocował pojawieniem się adaptacji gotyku, renesansu i baroku przez prawosławie. Obecnie dobrze to widać w pracach historyków sztuki: Anny Różyckiej-Bryzek¹⁵, Agnieszki Groniek¹⁶, Michała Janochy¹⁷. Nie ma tutaj miejsca na próbę całościowego przybliżenia tego zjawiska. Można jednak wskazać jedno z najbardziej interesujących zjawisk w dziejach tego procesu – gotyckie cerkwie. Spotykamy je na terenie Litwy, Białorusi, Polski, Ukrainy (Wilno, Małżejków, Synkowicze, Supraśl, Kodeń, Ostróg)¹⁸. Do dzisiaj nie wiemy, co było przyczyną ich powstania. Nie powstały bowiem by szerzyć łaciński katolicyzm. Gotyk nie był też narzędziem propagandy unii. Nie były też efektem indywidualnych konwersji

¹³ J. Łukaszewicz, *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań, Karol Pompejusz, 1835, ss. 183–184.

¹⁴ T. Kempa, *Wizyta protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, ss. 95–100; idem, *Wobec kontrreformacji...*, op. cit., ss. 160–161; M. Bendza, *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVI wieku*, „Rocznik Teologiczny” 1983, t. 12, s. 192.

¹⁵ A. Różycka-Bryzek, *O uwarunkowaniach patronatu króla Władysława Jagielly nad malarstwem bizantyńsko-ruskim w Polsce*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, ss. 151, 154–156. Zob. A. Sulikowska-Gaska, *Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, ss. 275–286.

¹⁶ A. Groniek, *Wokół Ukrzyżowanego. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2009.

¹⁷ M. Janocha, *Wpływ brzeskiej unii kościelnej na refleksję o sztuce oraz ikonografię malarstwa cerkiewnego w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, ss. 189–190.

¹⁸ R.M. Kunkel, *Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Sztuka ziem wschodniej Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red. J. Lilejko, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 2000, ss. 37–48.

fundatorów. Byli oni bowiem wyznawcami prawosławia¹⁹. Obok gotyckich cerkwi pojawiło się bizantyńskie malarstwo w gotyckich kościołach. Najwspanialszym tego przykładem jest kaplica zamkowa w Lublinie. Są to dowody na to, że stro-
na katolicka wprowadzając program sakralnego malarstwa prawosławnego do swej przestrzeni liturgicznej, uznawała istnienie wspólnej tradycji teologicznej, łączącej formalnie rozdzielone wspólnoty. W praktyce okazywało się możliwe uzgodnienie kanonów liturgicznych i dogmatycznych²⁰.

Zakończenie

To, co może być określone mianem wspólnego dziedzictwa Wschodu i Zachodu było zawsze dążeniem do przewyciężenia dualistycznego rozdarcia kultury europejskiej na rzecz uczestniczenia w jej całości na przekór granicom konfesyjnym, narodowym, politycznym. Było także pragnieniem zintegrowania katolicyzmu i prawosławia, ich duchowego powiązania w celu syntezy ducha chrześcijańskiego. Czyniono to niejednokrotnie mimo odmienności kulturowych Europy Zachodniej i Wschodniej. Obecnie widać wyraźnie, że jest to wartość samoistna, istniejąca niezależnie od epoki, w której się zrodziła. Nie jest naszą kreacją, ideologiczną rekonstrukcją przeszłości, nową utopią, odruchem idealizacji czasów po to by dyskredytować współczesność. Jest to prosta świadomość istnienia wspólnych dla chrześcijaństwa prawd wiary i ich fundamentalnej jedności. Przybywa ona z pamięci o przeszłości, o Rzeczpospolitej jako pograniczu Wschodu i Zachodu. Z przeszłości tego fragmentu Europy możemy się uczyć, jak można było przez wieki stosunkowo bezkonfliktowo funkcjonować w podzielonym chrześcijaństwie. Warto o tym pamiętać. Tym bardziej, że to wspólne dziedzictwo jest już częściowo zapomniane, wydane na pastwę okrutnych stereotypów. Z tego powodu grozi nam „zła pamięć”, która powoduje, że pogranicze Wschodu i Zachodu Europy jawi się jako miejsce obcości, pychy, potencjalnie nowych konfliktów. Wszystko to przesłania prawdę, że kultura europejska zbudowana na chrześcijańskich fundamentach jest dzięki nim integralną całością, mimo granic politycznych, etnicznych, językowych czy różnic w rozwoju cywilizacyjnym. O tym wszystkim zdaje się nam dzisiaj przypominać wspólne dziedzictwo Wschodu i Zachodu naszej części Europy.

¹⁹ R. Rokicki, *Gotyckie cerkwie na Litwie – inne spojrzenie*, „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2006, t. VII, ss. 99–117.

²⁰ A. Różycka Bryzek, *Przeciw stereotypom myślenia o sztuce bizantyńskiej*, „Znak” 1994, nr 3 (466), ss. 54–55.

Literatura

- Bendza M., *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVI wieku*, „Rocznik Teologiczny” 1983, t. 12, ss. 179–194.
- Gronek A., *Wokół Ukrzyżowanego. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym*, Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2009, 191 ss.
- Hryniewicz W., *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej* [Leave the past to God. The Union and Uniatism in an Ecumenical Perspective], Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995, 174 ss.
- Inglot M., *La missione del Possevino nella Russia di Ivan il Terribile*, [w:] *Un gesuita mantovano dalla vocazione europea: Antonio Possevino (1533–1611) nel quarto centenario della morte*, Atti della Giornata di studio, Accademia Nazionale Virgiliana, 26 febbraio 2011, „Atti e Memorie”. Nuova serie, vol. LXXIX–LXXX, red. A. Castaldini, Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2014, ss. 211–222.
- Janocha M., *Wpływ brzeskiej unii kościelnej na refleksję o sztuce oraz ikonografię malarstwa cerkiewnego w XVII i XVIII wieku*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, ss. 189–190.
- Jobert A., *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648* [From Luther to Mohyla. Poland in the face of the crisis of Christianity 1517–1648], trans. E. Sękowa, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994, 333 pp.
- Kaim A., *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego*, Lublin, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002, 180 ss.
- Kempa T., *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami*, „Zapiski Historyczne” 1997, z. 1, ss. 39–52.
- Kempa T., *Wizyta protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, ss. 95–100.
- Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 624 ss.
- Kumor B., *Historia Kościoła*, t. 6, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 1985.
- Kunkel R.M., *Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, red.

- J. Lileyko, *Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego*, Lublin 2000, ss. 37–48.
- Lewicki K., *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596*, Lwów, Archiwum Naukowe we Lwowie, 1933, 226 ss.
- Łukaszewicz J., *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce*, Poznań, Karol Pompejusz, 1835, 216 ss.
- Melnyk M., *Chrzest-sakrament jedności chrześcijańskiej na pograniczu polsko-ukraińskim XVI–XVII wieku*, [w:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunku Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską*, red. M.R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2012, ss. 709–728.
- Melnyk M., *Preekumenizm i konfesjonalizm prawosławnych dążeń zjednoczeniowych w I Rzeczypospolitej (1590–1596)*, Kraków, Collegium Colubinum, 2018, 454 ss.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok, Trans Humana, 1995, 177 ss.
- Podraza A., *Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)*, „Prace Komisji Środkowouropejskiej” 1996, red. J. Machink, I. Stawowy-Kawka, t. 4, ss. 95–104.
- Rokicki R., *Gotyckie cerkwie na Litwie – inne spojrzenie*, „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2006, t. VII, ss. 99–117.
- Różycka-Bryzek A., *O uwarunkowaniach patronatu króla Władysława Jagielly nad malarstwem bizantyńsko-ruskim w Polsce*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, red. S. Stępień, Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, ss. 149–157.
- Różycka Bryzek A., *Przeciw stereotypom myślenia o sztuce bizantyńskiej*, „Znak” 1994, nr 3 (466), ss. 51–56.
- Sławiński W., *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich*, [w:] *Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, red. J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, ss. 348–364.
- Sulikowska-Gąska A., *Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim*, [w:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland Connections and Common Tradition*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak, Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, ss. 275–286.
- Дмитриев М.В., *Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг.*, Москва, Издательство Московского университета, 2003, 317 ss.

- Ильинский Ф.М., *Большой Катихизис Лаврентия Зизания*, „Труды Киевской Духовной Академии” 1898, nr 2, ss. 157–180; nr 5, ss. 75–87; nr 6, ss. 229–267; nr 8, ss. 599–607; nr 10, ss. 264–300; 1899, nr 3, ss. 393–414.
- Ульяновський В., *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*, Київ, Простір, 2012, 1370 ss.

References

- Bendza M., *Prawosławno-protestanckie tendencje unijne w XVI wieku* [Orthodox-Protestant EU Tendencies in the Sixteenth Century] „Rocznik Teologiczny” 1983, no. 12, pp. 179–194.
- Dmitriev M.V., *Mezhdru Rimom i Car’gradom. Genezis Brestskoj cerkovnoj unii 1595–1596* [Between Rome and Tsargrad. Genesis of the Brest Church Union 1595–1596], Moskva, Izdatel’stvo Mockovskogo Universiteta, 2003, 317 pp.
- Gronek A., *Wokół Ukrzyżowanego. Studia nad tematem Pasji w ukraińskim malarstwie ikonowym* [Around the Crucified. Studies on the Theme of the Passion in Ukrainian Icon Painting], Warszawa, Wydawnictwo Neriton, 2009, 191 pp.
- Hryniewicz W., *Przeszłość zostawić Bogu. Unia i uniatyzm w perspektywie ekumenicznej* [Leave the Past to God. The Union and Uniatism in an Ecumenical Perspective], Opole, Wydawnictwo Świętego Krzyża, 1995, 174 pp.
- Il’inskij F.M., *Bol’shoj Katihizis Lavrentija Zizanija* [The Great Catechism of Lavrenty Zizanius], „Trudy Kievskoj Duhovnoj Akademii” 1898, no. 2, pp. 157–180; no. 5, pp. 75–87; no. 6, pp. 229–267; no. 8, pp. 599–607; no. 10, pp. 264–300; 1899, no. 3, pp. 393–414.
- Inglot M., *La missione del Possevino nella Russia di Ivan il Terribile* [Possevino’s mission in Ivan the Terrible’s Russia], [in:] *Un gesuita mantovano dalla vocazione europea: Antonio Possevino (1533–1611) nel quarto centenario della morte*, Atti della Giornata di studio, Accademia Nazionale Virgiliana, 26 febbraio 2011, „Atti e Memorie”. Nuova serie, vol. LXXIX–LXXX, A. Castaldini (Ed.), Mantova, Accademia Nazionale Virgiliana, 2014, pp. 211–222.
- Janocha M., *Wpływ brzeskiej unii kościelnej na refleksję o sztuce oraz ikonografię malarstwa cerkiewnego w XVII i XVIII wieku* [The Influence of the Brest Church Union on the Reflection on Art and Iconography of Orthodox Church Painting in the Seventeenth and Eighteenth Centuries], [in:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, vol. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, S. Stępień (Ed.), Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, pp. 165–190.

- Jobert A., *Od Lutra do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648* [From Luther to Mohyla. Poland in the Face of the Crisis of Christianity 1517–1648], trans. E. Sękowa, Warszawa, Oficyna Wydawnicza Volumen, 1994, 333 pp.
- Kaim A., *Ekumenia w dobie renesansu. Jedność Kościoła w ujęciu Stanisława Orzechowskiego* [Ecumenism in the Era of the Renaissance. The Unity of the Church in the View of Stanisław Orzechowski], Lublin, Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2002, 180 pp.
- Kempa T., *Prawosławni a synod protestancki w Toruniu w 1595 roku. U początków współpracy dyzunitów z dysydentami* [The Orthodox and the Protestant Synod in Toruń in 1595. At the Beginning of Cooperation Between Dissidents and Dissidents], „Zapiski Historyczne” 1997, no. 1, pp. 39–52.
- Kempa T., *Wizyta protosyngla Cyryla Lukarysa w Rzeczypospolitej* [Proto-Syncl Cyril Lukaris’ Visit to the Commonwealth], [in:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland. Connections and Common Tradition*, A. Mironowicz, U. Pawluczuk, W. Walczak (Eds.), Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, pp. 95–100.
- Kempa T., *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku* [Towards the Counter-Reformation. Protestants and Orthodox Christians in Defence of Religious Freedoms in the Commonwealth at the End of the 16th and in the First Half of the 17th Century], Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 624 pp.
- Kumor B., *Historia Kościoła* [History of the Church], vol. 6, Lublin, Towarzystwo Naukowe KUL, 1985, 307 pp.
- Kunkel R.M., *Późnogotyckie cerkwie na zachodnich rubieżach Wielkiego Księstwa Litewskiego* [Late Gothic Orthodox Churches on the Western Borders of the Grand Duchy of Lithuania], [in:] *Sztuka ziem wschodnich Rzeczypospolitej XVI–XVIII w.*, J. Lileyko (Ed.), Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000, pp. 37–48.
- Lewicki K., *Księżę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596* [Prince Constantine of Ostroh and the Union of Brest 1596], Lwów, Archiwum Naukowe we Lwowie, 1933, 226 pp.
- Łukaszewicz J., *O Kościołach braci czeskich w dawnej Wielkopolsce* [On the Churches of the Czech Brethren in the Old Greater Poland], Poznań, Karol Pompejusz, 1835, 216 pp.
- Melnyk M., *Chrzest-sakrament jedności chrześcijańskiej na pograniczu polsko-ukraińskim XVI–XVII wieku* [Baptism – The Sacrament of Christian Unity in

- the Polish-Ukrainian Borderland of the 16th–17th Centuries], [in:] *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunku Rzeczypospolitej ze Stolica Apostolską*, M.R. Drodowski, W. Walczak, K. Wiszowata-Walczak (Eds.), Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2012, pp. 709–728.
- Melnyk M., *Preekumenizm i konfesjonalizm prawosławnych dążeń zjednoczeniowych w I Rzeczypospolitej (1590–1596)* [Pre-Ecumenicalism and Confessionalism of Orthodox Unification Aspirations in the Polish-Lithuanian Commonwealth (1590–1596)], Kraków, Collegium Colubinum, 2018, 454 pp.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa* [Borderland, Identity, Intercultural Education], Białystok, Trans Humana, 1995, 177 pp.
- Podraza A., *Problem pograniczny w Europie Środkowo-Wschodniej (na przykładzie pogranicza polsko-ukraińskiego)* [The Borderland Problem in Central and Eastern Europe (on the Example of the Polish-Ukrainian Borderland)], „Prace Komisji Środkoeuropejskiej” 1996, J. Machink, I. Stawowy-Kawka (Eds.), vol. 4, pp. 95–104.
- Rokicki R., *Gotyckie cerkwie na Litwie – inne spojrzenie* [Gothic Orthodox Churches in Lithuania – A Different View], „Modus. Prace z Historii Sztuki” 2006, vol. VII, pp. 99–117.
- Różycka-Bryzek A., *O uwarunkowaniach patronatu króla Władysława Jagiełły nad malarstwem bizantyńsko-ruskim w Polsce* [On the Conditions of King Władysław Jagiełło’s Patronage of Byzantine-Ruthenian Painting in Poland], [in:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, vol. 5: *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*, S. Stępień (Ed.), Przemyśl, Instytut Południowo-Wschodni, 2000, pp. 149–157.
- Różycka Bryzek A., *Przeciw stereotypom myślenia o sztuce bizantyńskiej* [Against the Stereotypes of Thinking about Byzantine Art], „Znak” 1994, nr 3 (466), ss. 51–56.
- Sławiński W., *Projekty politycznej współpracy protestancko-prawosławnej i unii religijnej obu wyznań w świetle obrad toruńskiego synodu generalnego 1595 roku i późniejszych planów braci czeskich* [Projects of Protestant-Orthodox Political Cooperation and Religious Union of Both Denominations in the Light of the Proceedings of the General Synod of Toruń in 1595 and the Later Plans of the Bohemian Brethren], [in:] *Między Zachodem i Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej*, J. Staszewski, K. Mikulski, J. Dumanowski (Eds.), Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002, pp. 348–364.
- Sulikowska-Gąska A., *Malarstwo cerkiewne w państwie polsko-litewskim* [Orthodox Church Painting in the Polish-Lithuanian State], [in:] *The Orthodox Church in the Balkans and Poland Connections and Common Tradition*, A. Mironowicz,

U. Pawluczuk, W. Walczak (Eds.), Białystok, Uniwersytet w Białymstoku, 2007, pp. 275–286.

Ul'janovs'kyj V., *Knjaz' Vasyl'-Kostjantyn Ostroz'kyj: istorychnyj portret u galerei' predkiv ta nashhadkiv* [Prince Vasyl-Konstantin Ostrozky: Historical Portrait in the Gallery of Ancestors and Descendants], Kyi'v, Prostir, 2012, 1370 pp.

